

УДК 339.19

С. О. Корецька,

д. е. н., проф. кафедри фінансів, Донецький державний університет управління

"ТІНЬОВА" ЕКОНОМІКА: НАСЛІДКИ ТА МЕТОДИ ПОДОЛАННЯ

У статті проаналізовано сутність та причини появи "тіньової" економіки в Україні. Визначено наслідки зростання тіньової економіки та запропоновано методи "детінізації" економіки.

The article analyzes the nature and cause of the "shadow" economy in Ukraine. The consequences of the growth of the shadow economy and suggested methods of exit from the shadow economy.

Ключові слова: тіньова економіка, податки, корупція, державне втручання в економіку.

ВСТУП

Тіньова економіка серйозно впливає на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються у суспільстві. Без урахування тіньової економіки стає неможливим проведення економічного аналізу на макро- і мікрорівнях, прийняття ефективних управлінських та законодавчих рішень. Ігнорування цього суперечливого та багатогранного явища спричиняє серйозні помилки при визначенні макроекономічних показників та неадекватну оцінку найважливіших процесів і тенденцій, тактичні та стратегічні прорахунки при прийнятті відповідних рішень.

А коли тіньова економіка сягає 40 відсотків від загального ВВП, цей показник є вже критичним. На цьому рівні вплив державно нерегульованих чинників стає настільки відчутним, що суперечності між легальним та тіньовим секторами спостерігаються практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Метою статті є аналіз проблеми "тіньової" економіки, визначення наслідків та методів "детінізації".

РЕЗУЛЬТАТИ

Програми економічних реформ в Україні започатковані в 1994 р. Хоча у макроекономічній стабілізації досягнуто значного прогресу, темпи проведення структурної реформи були недостатніми, рівень економічної діяльності залишається на сьогодні незадовільним. Державному сектору належить провідне місце в економіці, і при цьому значна частина діяльності приватного сектора пов'язана з неофіційною економікою.

Втрата надходжень та надмірні видатки здатні підірвати макроекономічну стабільність. Це може відбуватися внаслідок корупції у податкових та митних структурах, відсутності нагляду з боку Міністерства фінансів та Рахункової палати за державними видатками, що призводить до накопичення боргів, укладання контрактів за надто високою ціною чи взагалі без проведення конкурсу, а також у результаті загального занепаду системи ефективного контролю за рівнем державних видатків.

Небезпеку для макроекономічної стабільності становлять гарантії боргу та інші позабюджетні зобов'язання на основі угод, укладених шляхом корупції та без попереднього контролю з боку держави. Ще одна загроза — шахрайство у фінансових установах, яке призводить до втрати довіри з боку вкладників, інвесторів та учасників валютних ринків. У країнах з перехідною економікою, до яких належить і Україна, корупція здатна скоротити надходження до бюджету, оскільки виштовхує підприємства або найприбутковіші сфери їх діяльності за межі офіційної економіки та дає моральні підстави для масового ухилення від сплати податків [1].

Недоліки в політиці та діяльності уряду є головною причиною гальмування економічного зростання і самих реформ в Україні. Як і раніше, державне управління характеризується відсутністю прозорості та підзвітності, необхідних при прийнятті рішень, масштабною втручанням держави в економічну діяльність, надмірним державним регулюванням діяльності приватного сектора та невизначеністю правового середовища.

Зазначимо, що "тіньова" економіка включає всі види легального виробництва. Сюди можна віднести ухилення від подачі правдивої статистичної звітності, сплати податків та внесків у фонди соціального розвитку тощо.

Під назвою "тіньова", як правило, виокремлюється та частина економіки, яка не обраховується національною статистикою, не включається до валового національного продукту, а доходи від її діяльності приховуються від оподаткування.

Найпоширенішими "помилками", які трапляються з вини підприємств, є такі: зумисно не реєструються нові виробництва, що призводить до неповноти їх відображення в реєстрах підприємств; статистичні органи не інформуються при зміні виду економічної діяльності, в результаті чого утворюються неправильні класифікаційні коди; не повідомляється про зміни назви фірми або ж замовчується адреса її місцезнаходження, внаслідок чого не отримується певна інформація; упереджено повідомляються нереальні цифри (переважно занижені), не заповнюються анкети, що викривляє підсумкові результати.

Процес тінізації економіки неможливо подолати лише заборонними методами. Потрібно скоординовані зусилля органів виконавчої і законодавчої влади, спрямувати їх на створення належних умов для повернення значних фінансових ресурсів тіньової економіки на інвестування потреб вітчизняного виробництва, поповнення бюджетних доходів.

Боротьба з тіньовою економікою та корупцією повинна мати комплексний характер і бути синонімом реформи державного значення. В цьому аспекті необхідно виходити із структури тіньової економіки. Враховуючи той факт, що тіньова економіка — складне явище, то і структура не може бути спрощеною. Кожен із складових структури цього явища має ще свої системи та підсистеми.

У загальному вигляді тіньову економіку можна поділити на три блоки: перший блок — "неформальна економіка" — легальне, але не регламентоване державою виробництво товарів та надання послуг (кустарний промисел, виробництво в домашніх господарствах тощо); другий блок — "підпільна економіка" — порушення в межах дозволеної економічної діяльності (нелегальне виробництво офіційно дозволених товарів, ухилення від сплати податків, інших обов'язкових платежів у межах офіційної економіки тощо); третій блок — "незаконна (злочинна) економіка" — здійснення заборонених видів діяльності.

Така класифікація доцільна не лише з точки зору аналізу тіньової економіки, а, і це найголовніше, з точки зору розробки та реалізації відповідних заходів щодо детінізації економіки. Скажімо, якщо для протидії третьому блоку, без сумніву, необхідні, в першу чергу, "силові" заходи, то для першого і другого блоків необхідні стимулюючі, "дозвільні" та інші заходи, як правило, — через механізми дерегуляції, тобто комплексу заходів, які сприяли б розвитку підприємницької діяльності, а не заганяли її в "тінь" [2].

Фактичний рівень валового внутрішнього продукту в Україні, як і більшості інших країн перехідної економіки, значно відрізняється від офіційно зареєстрованого. Специфіка українського тіньового сектора полягає в тому, що значна частка "тіньової" економіки формується за рахунок звичайних і типових видів діяльності офіційної економіки, а тому і офіційний, і неформальний сектори економіки створюють єдиний відкритий економічний простір з досить вільним пересуванням ресурсів.

Надзвичайно високі ставки податків зумовили такий стан, коли багато комерційних структур були змушені або шукати точки прикладання зусиль в інших державах СНД, де склалося пільгове оподаткування прибутків, або приховувати прибутки від стягнення податків шляхом спотворення собівартості, різних порушень ведення бухгалтерської звітності та обліку.

У системі ринкових відносин ухилення від сплати податків — поширене явище. Розглядаючи цю проблему, необхідно враховувати певні обставини. Умови ухилення від оподаткування неоднакові для фізичних осіб. Частина населення, що належить до одержувачів доходу у формі заробітної плати, за існуючої системи прибуткового оподаткування позбавлена можливості ухилятися від сплати податків. Тому в цьому разі суб'єктом ухилення буде роботодавець.

Інша частина населення бере безпосередню участь у підприємницькій діяльності. У цьому разі оподаткування проводиться згідно з декларацією. І саме в цьому вбачаються підстави для податкових зловживань.

На сьогоднішній день в Україні існує два напрями ухилення від сплати податків. Перший пов'язаний з кримінальною діяльністю або використанням незаконних методів приховування доходів: фабрикування та завищення витрат, шахрайство і підробка документів, підкуп державних посадових осіб тощо. Другий, легальний, базується на використанні в податковому законодавстві лазівок. З юридичного погляду, таке ухилення не є протиправним діянням. Скоріше, це стосується недоліків українського законодавства, про що вже йшлося.

Джерела законних форм ухилення можна відшукати у павутиноподібній структурі сучасного бізнесу та господарських зв'язків, у величезній складності фіскального законодавства в умовах ринкової економіки. У інвесторів і одержувачів доходів з'являється можливість без формального порушення закону не сплачувати податки, використовуючи ділові операції та юридичні нюанси. Існує безліч легалізованих методів ухилення від сплати податків: штучне збільшення витрат виробництва; прискорена амортизація; пільгове оподаткування приросту капіталу; використання знижок "на вичерпання недр"; вкладання коштів у облігації місцевих органів влади, а також у благодійні і довірчі фонди; розщеплення доходів і родинне партнерство; дарування; застосування ліберальних правил списання "безнадійних" боргів; сплата великих утримань працівникам системи опціону та інш.

В Україні в процесі ухилення від сплати податків найбільшого розмаху набуло приховування руху капіталу, а звідси і доходів. Це явище стало сьогодні загальним і всеохопним. На практиці існує мало таких підприємств, які повністю звітують про свою діяльність та одержані доходи.

Прихований рух капіталу забезпечується наявністю попиту на нього у тій чи іншій формі, стійкої грошової одиниці (долари США), дієвої фінансової системи.

Наявність неофіційного ринку забезпечує рух прихованих капіталів на ньому. Тобто одночасно існують і офіційний, і неофіційний ринки, поєднані між собою. Так, товарна біржа проводячи офіційні торги, встановлює ринкові ціни на об'єкти нерухомості й офіційно розповсюджує бюлетені з визначеними адресами та цінами у доларовому еквіваленті. Але при аналізі біржових угод за певний період виявляється, що об'єкти, зазначені в бюлетені за одними цінами, реалізовані через біржу за значно меншою ціною. Як правило, юридично оформлена ціна на об'єкт менша від тієї, що котирується, на порядок. Офіційно це пояснюється тим, що власник сам встановлює ціну реалізації свого майна. Але ж фактично, і це не таємниця, у повсякденному житті об'єкти нерухомості реалізуються саме за вищими цінами, а податки збираються з офіційно зареєстрованих, менших.

Здебільшого приватний бізнес саме на неофіційному ринку нагромаджує свій капітал, який не оподатковується. "Ефективність" фіскальної функції податків проявляється у дефіциті державного бюджету та періодичній нестачі коштів у бюджетах.

Досить специфічного характеру набуває оподаткування у сфері міжнародного бізнесу, на який припадає значна частина промислового виробництва, вивезення капіталу і товарів у світі.

Поділ праці між численними філіалами і дочірніми підприємствами використовується для приховування прибутку від оподаткування, насамперед, шляхом розміщення філіалів у країнах з відносно низькими податками і сприятливим податковим кліматом. Міжнародними компаніями створена і постійно вдосконалюється розгалужена система приховування параметрів своєї фінансово-господарської діяльності, а також справжніх розмірів і руху створюваної додаткової вартості. Розв'язуючи питання оподаткування у сфері міжнародного бізнесу, фінансові органи натрапляють на значні проблеми, які можна поділити на дві групи: перша пов'язана з особливостями ціноутворення в умовах технологічного розподілу праці; друга — з відмінностями в характері, організаційних формах, рівні оподаткування [3].

За мірою можливості ухилення від сплати податки можна класифікувати як:

1) податки, які створюють для платника цілком пасивне становище, тобто його роль зводиться лише до сплати податку. До таких податків належать полушній, домовий та деякі інші. Щодо цих податків можливі двосторонні зловживання, тобто співучасть податкових чиновників;

2) різноманітні види податків на нерухоме майно. Тут присутні як ухилення від податків, так і вимогання;

3) прибутковий податок на дивіденди і доходи рента, а також податок на додану вартість. Своєрідність цих податків з погляду можливості зловживань полягає в тому, що інформація, необхідна для нарахування податків, надходить до податкових органів від одного з учасників господарського обороту, а не від самого платника;

4) податки, для нарахування яких сам платник подає необхідну інформацію у формі декларації про доходи, звіту чи балансу. Існують кілька різновидів такого оподаткування: прибуткові податки на різні види підприємницької діяльності (особистий прибутковий податок, податок на спадщину, ліцензійні збори тощо);

5) прибуткові податки, які стягуються із заробітної плати. Для платників цих податків можливість ухилення, приховування та інші способи заниження податкових зобов'язань зводиться до мінімуму, оскільки дохід оподатковується із його джерела. Посередниками або збирачами податків при цьому, як правило, виступають роботодавці.

Серед усіх видів податків на споживання митні збори найбільшою мірою мають нефіскальний характер. Вони використовуються переважно як засіб торговельної та економічної політики. А тому залежно від напрямку економічної політики легальні ухилення можуть бути або утруднені, або максимально полегшені. Злочинний спосіб ухилення від цих податків — контрабанда товарів, яка може поєднуватися із корупцією митників та іншими зловживаннями. Кримінальні структури прагнуть закріпитися в економіці та політиці. Поглиблюється жорстока конкуренція в намаганні встановити контроль над економічно-прибутковими сферами і територіями у державі [4].

Злочинність все більше консолідується, активізується її вплив на державний апарат. Тому істотно знижується ефективність державного контролю за джерелами і рухом капіталів та фінансових ресурсів. Це спричинює зростання порушень у кредитно-фінансовій системі, банківській сфері, зовнішньоекономічній діяльності, а також злочинності, пов'язаної з порушенням правил щодо валютних операцій, виготовленням фальшивих грошей та цінних паперів, шахрайством з фінансовими ресурсами, ухиленням від сплати податків.

За таких умов боротьба із злочинністю в економічній сфері є одним із найважливіших і визначальних завдань, що стоять перед керівництвом держави. Для його успішного розв'язання необхідне комплексне поєднання законодавчих і каральних кроків, орієнтованих, з одного боку, на оптимізацію економічного, фінансового, митного, соціального та іншого законодавства і нормативної бази, а з другого, — на посилення відповідальності за дії, спрямовані на ухилення від декларування прибутків за результатами економічної діяльності тощо.

Методи боротьби з тінговою економікою в Україні поки що залишаються безсистемними та не комплексними. Усі методи в основному зводяться до каральних санкцій за порушення умов заборони. Використання санкцій без системи зворотного захисту фізичних та юридичних осіб від влади розкручує небезпечний маховик створення та підтримки розвитку тінгової економіки. Реальні підприємці та суб'єкти господарювання несуть на собі підвищений економічний тягар: по-перше, за їхній рахунок наповнюється державний бюджет; по-друге, їх примушують платити додаткові кошти за державні послуги, які повинні були б надаватися безкоштовно. Тому єдиним способом захисту у реальних суб'єктів господарювання від бюрократично-олігархічної влади залишаються методи тінгової економіки. Відтак, з кожною фазою циклу посилюється конфронтація між владою та реальними виробниками.

Це дає підстави стверджувати, що основною причиною тінзації економіки в Україні, як, до речі, і в більшості інших країн, є надмірне, науково не обгрунтоване втручання держави в економічну діяльність через надмірні вимоги, обмеження, регламентацію діяльності суб'єктів господарювання.

У цьому контексті, на нашу думку, головним напрямком детінізації економіки повинне бути дерегулювання економічної, зокрема підприємницької, діяльності. Але дерегулювання у розширеному розумінні. Йдеться не лише про спрощення системи реєстрації, ліцензування, оподаткування тощо, зменшення кількості перевірок, як і самих контролюючих органів, але, і це головне, про жорсткий контроль з боку держави за дотриманням цієї спрощеної системи, як з боку суб'єктів господарювання, так і з боку органів державної влади. Саме такий принцип дерегуляції, на нашу думку, і є формою розв'язання суперечності між свободою підприємницької діяльності та державним регулюванням.

Подальший розвиток тінгової економіки та розквіт корупції призводять до перетворення України як держави у нове макроекономічне утворення — "тінгову парадержаву". "Тінгова парадержава" — це утворення державного типу макроекономічного рівня, в якому, внаслідок високого рівня корупції та тінзації, державні

послуги та суспільні блага розподіляються за ринковими принципами.

У такому утворенні остаточно формуються та ефективно діють корупційні ринки державних послуг та суспільних благ, зокрема: ринок адміністративно-господарських рішень, ринок державних посад, ринок державних привілеїв, ринок державного захисту прав та свобод громадян, ринок державної освіти і науки тощо. З кожним новим циклом ситуація може погіршуватися.

Найголовнішими наслідками наведеного циклу є зростання у геометричній прогресії частки тіньової економіки та корупції, які призводять до певних негативних процесів, що є похідними від двох вищезгаданих. Найголовнішим похідним наслідком від зростання рівня корупції є те, що у деякий момент часу переважна більшість суспільних ресурсів (якщо не усі) почнуть розподілятися за ринковими принципами. Тобто ринкові відносини почнуть виникати там, де у "нормальних" держав їх не може і бути. Розквітнуть так звані корупційні тіньові ринки: ринок адміністративно-господарських рішень, ринок державного захисту прав та свобод громадян тощо. Та й саме формування права відбудуватиметься вже не за принципом закріплення суспільних правил і звичаїв у законах, а за принципом "хто більше заплатить" [5].

Крім цього, подолання тіньової економіки та корупції є необхідною умовою входження України до ЄС та найголовнішою проблемою України на шляху до Європейської спільноти. Більшість інших перешкод (невідповідність критеріям конвергенції, невідповідність законодавства, політична та економічна нестабільність) є наслідками бурхливого розвитку двох вищезгаданих. Вирішення проблем корупції, нелегальної міграції та розширення кримінального сектора визначаються Європейською Комісією як одні з пріоритетних напрямів співробітництва між Європейським Союзом та кандидатами в його члени.

Слід зазначити, що у країнах ЄС, як і в більшості розвинених країн світу, зберігається стійка тенденція до зростання тіньового сектора економіки, і поки що немає вагомих причин для його зменшення. Основними причинами зростання тіньової економіки в країнах ЄС є податкове навантаження, тягар соціального страхування, соціальні трансферти та корупція.

Значного розвитку в країнах ЄС набуває нелегальний ринок праці. Ситуацію також погіршує нелегальна міграція та різниця у рівні заробітної платні у сусідніх перехідних країнах та країнах Європейського Союзу. В результаті збільшення нелегального ринку праці відбулося зростання рівня безробіття в ЄС і, як наслідок, посилення навантаження соціальних виплат на бюджеті країн.

Боротьба з розширенням тіньової економіки в Європейському Союзі проходить на трьох рівнях: національному, регіональному (в рамках союзу) та міжнародному (в рамках міжнародних організацій, до яких входять країни ЄС). Боротьба з тіньовою економікою проходить за наступними напрямками: боротьба з корупцією; зміни в податковій політиці; обмеження тіньового ринку робочої сили в ЄС; боротьба з відмиванням брудних коштів; боротьба з кримінальним сектором тіньової економіки, насамперед з наркобізнесом.

Боротьба з тіньовою економікою в Європейському Союзі має комплексний характер. З точки зору методів, протидія негативним проявам тіньової економіки не обмежується лише санкціями за порушення умов заборони (оскільки для ефективного запровадження санкцій необхідна велика кількість бюджетних коштів).

Основною зброєю в арсеналі урядів країн ЄС у боротьбі з тіньовою економікою є: прозоре податкове, кримінальне та цивільне право; високий рівень оплати праці державних службовців; висока якість надання державних послуг населенню; ефективний механізм захисту прав і свобод громадян перед посяганнями державних структур; дієвий ринковий механізм та високий рівень конкуренції. Саме ці умови, а не жорсткі санкції, є фундаментом для боротьби з тіньовою економікою в будь-якій країні [6].

Трансформація тіньової економіки та подолання корупції є не лише чинником економічного зростання, вирішення низки соціальних питань, але й першочерговим завданням на шляху до інтеграції України з Європейським Союзом. Співробітництво між Україною та Європейським Союзом у сфері трансформації тіньової економіки, втілене в Угоду про партнерство та співробітництво і спільні плани дій, може дати позитивні результати за умови постійного моніторингу цього процесу з боку міжнародних організацій та наднаціональних установ ЄС, а також при ретельному виконанні Україною взятих на себе зобов'язань.

ВИСНОВОК

Для виходу економіки з "тіні" необхідно, щоб реформи державного управління, скорочення обсягу державного втручання в економіку, удосконалення бюджетного процесу, системи оподаткування та банківської системи, контролю за державними видатками, прискорення приватизації та реструктуризації державних підприємств, соціального захисту громадян з декларативної фази перейшли в практичне русло.

Література:

1. Иванов Ю.Б. Современные проблемы налоговой политики: [учебное пособие] / Ю.Б. Иванов, А.Н. Тищенко. — Х.: ИД "ИНЖЕК", 2006. — С. 125—165.
 2. Ковалюк О.М. Важливий крок до зменшення податкового тягара в Україні / О.М. Ковалюк // Фінанси України. — 2004. — № 1. — С. 55.
 3. Обговорення концепції реформування податкової системи України: [Матеріали круглого столу] // Фінанси України. — 2006. — № 12. — С. 3—20.
 4. Скрипник А. Оптимізація податкових ставок та їх вплив на детінізацію економіки / А. Скрипник, С. Литвиненко // Вісник НБУ. — 2002. — № 5. — С. 52—59.
 5. Соколовська А. До стратегії реформування податкової системи України / А. Соколовська // Дзеркало тижня. — 2006. — № 13 від 8—14 квітня. — С. 3.
 6. Шевчук В.О. Гармонізація податкового законодавства у країнах Європейського Союзу: досвід для України / В.О. Шевчук, Р.Ю. Римарська // Стратегічні пріоритети. — 2008. — № 3 (8). — С. 100—111.
- Стаття надійшла до редакції 18.08.2011 р.*